

ЕЛЕМЕНТИ РЕГІОНАЛЬНОЇ ЕТНОКУЛЬТУРИ В РАННІЙ РОМАНТИЧНІЙ ПРОЗІ ПАНТЕЛЕЙМОНА КУЛІША

Сергій П'ятаченко

УДК [39:316.723];82–3КулішП.

У статті розглянуто специфіку відображення місцевої народної традиційної культури в ранній фольклорно-романтичній прозі П. Куліша, дія в якій відбувається в рідному для письменника містечку Вороніжі.

Ключові слова: рання проза П. Куліша, фольклорна складова, Вороніж.

The article deals with the specific of displaying of local folk traditional culture in an early folklore-romantic prose of Panteleimon Kulish pertained to his native Voronizh town.

Keywords: early prose of P. Kulish, folkloric component, Voronizh.

Навколо ранньої прози П. Куліша окреслилося кілька досить важливих проблем. Це, зокрема, проблема мови і відповідної належності до певної національної літератури, літературний контекст і впливи, а також використання фольклорних джерел та специфіка відтворення народного світогляду й міфології.

До неї зазвичай відносять п'ять творів: оповідання «О том, от чего в местечке Воронежехе высох Пешевцов став» та «О том, что случилось с козаком Бурдюгом на зеленой неделе» (1840), повість за народними переказами «Огненный змей» (1841), оповідання «Циган» (1841) та «Коваль Захарко» (1843). Перші три побачили світ в альманасі Михайла Максимовича «Киевлянин», наступне вийшло в альманасі «Ластівка», а останнє надрукував «Москвитянин». Ці твори можна охарактеризувати як фольклорно-фантастичну прозу, створену на основі українських народних легенд, переказів, оповідань та казок. «Перші твори Куліша мають виразно етнографічний характер, — писав М. Зеров. — Їхній зміст — народні перекази, місце дії — рідний Кулішеві Вороніж» [3, с. 191].

Недостатню популярність серед видавців та дослідників цих творів Уляна Базюк намагається пояснити «не надто високим мистецьким рівнем... і тим, що писані вони переважно російською мовою, а до таких моментів в українському літературознавстві ставлення особливе» [1, с. 165]. Тут принагідно варто згадати думку Д. Чижевського, який вважав,

що «перші українські романтики були втрачені для української літератури... бо вони писали російською мовою» [16, с. 363]. Не зупиняючись окремо на цій проблемі, відзначимо, що Куліш сприймав російську мову не лише не чужою українській, а похідною від неї: «По своїй руській природі вона нам не ворожа — не те, що польщизна; бо й її зродили наші ж таки староруські розуми» [9, с. 417]. Також можна погодитися з думкою Є. Нахліка, який стверджував, що «Куліш свідомо підпорядковував свою російськомовну прозу національно-патріотичній меті — пробуджувати в зрусифікованих співвітчизників почуття українського патріотизму» [11, с. 137].

Для радянської ідеології П. Куліш виявився також не вельми зручним, за що й був затаврований як буржуазний націоналіст, а це на довгі десятиліття унеможливило об'єктивний підхід до його наукової спадщини. Лише в останнє десятиліття, після хвилі інтересу до творчості зрілого Куліша, надійшов час і для його ранньої прози, яка вперше після 1930 року почала з'являтися друком [8]. Ініціатором перевидання став львівський письменник Ю. Винничук, який упорядкував кілька популярних видань, куди ввійшли перекладені українською мовою «Огненный змей» [13], «Коваль Захарко» та «Циган» [2], «Про те, що сталося з козаком Бурдюгом на зелені свята» [17]. Перевидання цих творів в українських перекладах до певної міри спрощує їх сприйняття сучасним українським читачем.

Певний інтерес до ранньої фантастичної прози Куліша сьогодні виявили й дослідники. Варто відзначити статті В. Івашкова [4; 5], У. Базюк [1] та Н. Мафтин [10], які торкаються проблематики ранньої прози, її фольклорно-фантастичних рис та типологічної спорідненості з тогочасною німецькою фольклорно-фантастичною новелістикою.

Серед тих проблем, які ще чекають свого дослідження, відзначимо зв'язок між літературним дебютом і початком фольклорно-збирацької діяльності Куліша. Поява перших його творів була викликана не лише «модю на українське» в тогочасній літературі романтизму, не лише прикладом попередників — О. Сомова, М. Гоголя, Г. Квітки-Основ'яненка та Є. Гребінки — а й жвавою роботою у фольклорно-збирацькій царині. Наслідком його уваги до народно-легендарної прози стала підготовка до видання «Українських народних переказів» (1847), які у зв'язку з арештом потрапили до читача лише в 1893 році. Окремі зразки прози з цього збірника ввійшли до першого тому «Записок о Южной Руси» (1856).

Варто відзначити потужний вплив народної легендарно-казкової прози на всю ранню прозу письменника, де, окрім перерахованих вище творів, натрапляємо на оповідання «Бабуся з того світу», яке спочатку вийшло в «Записках о Южной Руси» як компіляція фольклорних переказів, а пізніше передруковане як авторське оповідання з уведенням народних легенд та переказів у художню тканину творів. Наприклад, у романі «Михайло Чарнишенко» (1843) автор використовує як вставну новелу народний переказ про чортову повитуху, у повісті «Алексей Однорог» — топонімічну легенду про кручу над гирлом Ольжиного тору, а в оповіданні-ідилії «Орися» — легенду про золоторогих турів та князя-мисливця.

Уся рання проза П. Куліша має чітку локалізацію — події у творах відбуваються в рідному для письменника Вороніжі, змальованому з особливою симпатією й теплотою. «Ех, Воронеж, Воронеж! Скільки я виходив за ці роки сіл і городів, а ніде не бачив веселішого міс-

та», — говорить автор устами Івана Большака в повісті «Огненный змей» [13, с. 106]. У другій частині повісті Вороніж постає перед нами нічною романтизованою панорамою казкового міфосвіту, «де все здавалось надзвичайним, як у сні; все ніби рухалось і промовляло якоюсь дивною мовою: і тому так весело й вільно було на душі в гульливій юрби. Всі немов потрапили в чарівний світ, де немає злиднів і тягару, все чудесне й ясне, і мчали вперед безтурботно, ніби переконані, що танок ніколи не скінчиться й музики не зупиняться» [13, с. 124–125].

Вороніж як умовно-міфологічний локус не є винаходом Куліша. До нього вже були й Диканька М. Гоголя, і Пирятин Є. Гребінки, але особливістю Кулішевого підходу, на відміну від умовностей попередників, є надзвичайно ретельне прагнення до відтворення місцевого колориту та етнокультури. Тут ми бачимо не лише Вороніж у цілому, а також його кутки (коваль Захарко «живе на Тросвящині проти колодязя» [2, с. 178], до Марусі долітає «пісня з найдалшого кінця Воронежа, де-небудь на Спащині чи Пречистенщині» [13, с. 120]), ставки та греблі («Від материних сліз висох і Пішевців став, і на місці його розкинувся дикий пустир», «Як тільки настала північ, іде він на Пішевцеву греблю» [2, с. 182]), урочища («за Воронежем в урочищу, званому Камінь, зарито з давніх-давен великий скарб, завалений величезним каменем» [13, с. 143]), церкви (після смерті старого Чайки «загув жалібний дзвін дзвонів Троїцької церкви й повторився в Миколая й Покрови» [13, с. 139] тощо).

Установка на достовірність викликала введення до творів «знайомих йому людей — це оживлювало оповідь, робило її більш виразною» [1, с. 5]. Саме тому тут у вгадуваному топосі діють персонажі зі знайомими іменами, прізвищами та прізвиськами (Іван Большак, Ничипор Большак, Петро Чайка, Маруся Чайка, Степан Журба, Іван Костюченко, коваль Захарко, дігтяр Шпичка, козак Губський, козак Бурдюг, стара Цюцюреха, Гаврилко, «що хотів будувати Троїцьку церкву» тощо). На характерність цих власних імен вказує хоча

б той факт, що й на сьогодні у Вороніжі живе багато мешканців на прізвище Бурдюг.

Від художньої документальності письменник робить крок до творчого узагальнення — і далі до глибокого проникнення в селянський світ, який мислився як органічне поєднання реального та ірреального. Ці твори характеризуються взаємопроникненням трьох складових: місцевого колориту, етнографічного реалізму та містично-фантастичного романтизму. Відомо, що Куліш критикував українські повісті Гоголя за неточність відображення національної етнокультури. Для себе ж він обрав шлях найточнішого відображення зовнішнього й внутрішнього світів українського селянина. Свого часу М. Костомаров дав оцінку його етнографічній діяльності, яка надовго стала дороговказом для наступників: «Настала потреба знати і зображувати свою народність фундаментально з усіма її звивинами. Ніхто з такою бездоганністю не задовольняє цієї потреби в науковому плані, як п. Куліш у своїх легендах, переказах і повір'ях, що він їх записав із уст народу» [7, с. 41].

Цю оцінку можна віднести й до художньої прози Куліша, яка може слугувати живим документом невідомих на сьогодні побутових та етнографічних реалій, вірувань, світогляду та інших елементів етнокультури, яка має в ранній творчості письменника виразно регіональний характер.

Безперечною основою ранніх прозових творів письменника стала фольклорна легендарна та казкова проза, на важливій ролі якої наголошував В. Петров: «Народна легенда для нього більше важить, ніж белетристичне, повістярське її опрацювання. Повістярська фабула для Куліша — це навмисний прийом, вигаданий спосіб збити в якусь приблизну цілість різноманітні окремі народні легенди й перекази» [12, с. 15].

П'ять аналізованих творів насправді містять значно більше використаних фольклорних сюжетів. Так, до основного сюжету «Огненного змія» уведено кілька вставних новел (про дванадцятьох братів-будівничих і лаврську

дзвіницю, про смерть бандуриста, про шаблю козака-характерника, про панський скарб, про огненного змія, про дьогтяра й скарб), а також згадано ще кілька народних переказів (про плач землі в Батурині, про коваля Захарка і чортів тощо). Оповідання «Про те, від чого в містечку Воронежі висох Пішевців став» також містить два вставні фольклорні мотиви: про нічні візити «несправжнього» коханого (мотив перелесника, огненного змія) та силу материних сліз, «від яких трава згорає, вода висихає й камінь розсипається».

Окрім прозової фольклорної складової, можна віднайти чимало згадок про пісні вороніжців: думи, історичні, ліричні, весільні та календарно-обрядові. Пісня супроводжує всіх героїв «воронізьких» творів, вона, здається, живе тут власним, окремим життям і легко долає межу між світом людей і світом духів та демонів. Про особливу роль пісні говорить і сам автор: «Народна пісня для українця має особливий зміст, не помітний для стороннього слухача. Не знаючи нічогосінько про історію свого народу, простий селянський парубок, вслухавшись у сумовиту пісню про козаків, живим почуттям лине в минуле їхнє життя. Він і сам не зможе розповісти вам того, що почуває; але, коли б він дав вам свою душу, ви б здивувались, яке поетичне багатство звучить під похмурою оболонкою!» [13, с. 127].

Співає Наталка, сумуючи за Грицем («Постіль біла, стіна німа, / Ні з ким розмовляти!), танцює та виспівує циган з однойменного оповідання («Гей грай, коли граєш, / Коли чорні брови маєш»), а в «Огненному змії» пісня не лише орнаментує розповідь, а й виконує смислотворчу місію. Вісім пісень та їх фрагментів уводить Куліш у канву твору: історичну пісню про Саву Чалого, чумацьку «Ой грайте, музики, від двора до двора», козацьку «Ой добрая годинонька була», ліричні «Вари, мати, вечеряти, я ляжу до сонця», «Вітер повіває, гілля розхиляє» та жартівливі «Галю, Галю чорнобрива», «І дощик іде, і метелиця гуде». Особливо насичений піснями опис сільських вечорниць, де лунали і старосвітські пісні,

і жартівливі новотвори, а «далі пісні не було вже чути: музики утяли слідом за ним; багато парубків виступило з дівчатами на середину хати, й гучний танок завирував. Танок кілька разів мінявся: грали горлиці, козачка, і шумить і гуде; але музики не втихали, бо на місце стомлених пар ставали другі, їх змінювали невпинно нові. Вечорниці розгулялись» [13, с. 127]. Це раз пісня зринає під час опису весілля Івана й Марусі, яке «було на диво всьому світові, з усіма вигадками й забобонами, так мудро вигаданими старосвітськими людьми» [13, с. 141]. Далі силу набирають похмури, фатальні сили, до реального життя героїв приміщується демонічна ірреальність, і пісня зникає.

Взагалі варто відзначити надзвичайну, неодноразово підкреслену автором наближеність світу воронізьких селян до потойбічного світу: «А весь Вороніж спить, і, може, тільки душі поснулих, залишивши свої оселі, виходять, світлі, на повітря і читають цю невитлумачену книгу й розуміють письменна її, поки не повернуться в тіло» [13, с. 127].

Ніч, як особлива романтична категорія, виступає в ранніх творах Куліша основним часом, коли вирішуються долі героїв: уночі приходить до Наталки «несправжній» демонічний Гриць з оповідання про Пішевців ставок, уся друга — воронізька — частина «Огненного змія» — нічна, а в оповіданні про козака Бурдюга сонце взагалі з'являється лише на останніх сторінках.

Нічна стихія якнайкраще відповідає задуму письменника відтворити «воронізький» міфосвіт, населений духами, мерцями, русалками, перелесниками, чортами. Найчастіше автор звертається до теми «нечистих» грошей — чортового або проклятого скарбу (шість сюжетів), тема «огненного змія» — перелесника — використовується тричі, двічі опрацьований фольклорний мотив перемоги над чортом.

У «космологічній» структурі «воронізького світу» органічно співіснують християнські категорії (душа, проща, гріх, спокутування, образи, церква, молитва) та язичницькі (метемпсихоз, перевтілення, русалки, чорти,

огненний змії, «закляті» скарби, зелені свята). Це двовірство є досить типовим для українського селянина XIX ст., який шанував не лише Святу Трійцю, а й хатніх та дворових духів, остерігався русалок, польовиків, лісовиків та виконував різні ритуали ще дохристиянського походження. «Двовір'я позостається сильним у багатьох народів аж до нашого часу, перетворившись на національні вірування та національні звичаї», — зазначав І. Огієнко [6, с. 325]. Н. Мафтин стверджує, що «П. Куліш уже на початку своєї літературної творчості ґрунтовно опрацьовує фольклор, українську демонологію. Віднайшовши у її скарбниціх виразно позначену міфологічність легенду про перелесника, Огненного змія, він сполучає її міфологічний код із християнськими міфологемами і розгортає свій, авторський варіант міфу про спокусу та втрачений рай» [10, с. 34].

Проте слід відзначити, що Куліш особливо не захоплюється тодішньою модою на русалок, чортів, відьом, вовкулаків. Він змальовує світ демонів лише через сприйняття людей, а «страхиття у текстах Куліша — це породження свідомості (часто хворої)» [1, с. 167]. Людина, її душа залишаються у центрі «воронізької» прози, а причинами бід героїв виступають не злі демони, а порушення певних сакральних заборон: не працювати у свято, не забувати обереги, не викопувати «нечисті» скарби, не порушувати інших християнських та моральних законів.

Повноту змалюваного автором світу важко уявити без ретельно відтвореного селянського побуту, сімейних традицій та звичаїв, одягу, ремесел та народного мистецтва, традиційних промислів та способів господарювання мешканців Вороніжа початку XIX ст. Вишиті рушники, чисті ослони, образок-оберіг, народні страви та напої — ці та десятки інших яскравих деталей дають нам живе уявлення про збережений автором маленький український світ з його віруваннями, святами та обрядами, господарством і побутом.

Цінність ранньої прози П. Куліша полягає не лише в тому, що вона стала певним кроком

до зростання і самого автора, і молоді української прози, а й у тому, що вона певною мірою реалізувала фольклорно-етнографічні завдання того часу, донісши до нас усю повноту регіональної етнокультури одного з куточків України. Варто відзначити, що справу з дослідження народної культури Вороніжа через півстоліття підхопив земляк Куліша, фольклорист та етнограф Іван Абрамов [14; 15], який видав кілька праць, присвячених воронізькому фольклору, побуту та звичаям: «Царь Максимилиан» (1904), «Черниговские малороссы. Быт и песни населения Глуховского уезда Черниговской губернии» (1905), «О колядках и

щедривах в Черниговской губернии» (1906) тощо.

Варто також згадати свідчення П. Филиповича про етнографічну експедицію 1921 року місцями, які змалював у своїх творах П. Куліш, — до ріки Трубайло та Турової кручі [8, с. 45]. Цікавим також було б сьогодинське дослідження етнокультури цього регіону, її залишків та видозмін.

Важливим орієнтиром і взірцем на цьому шляху для нас має слугувати рання фольклорно-романтична проза П. Куліша, у якій віддзеркалився специфічний комплекс української регіональної етнокультури.

1. Базюк У. Особливості фольклорної фантастики ранньої романтичної прози Пантелеймона Куліша // Вісник Львівського університету. — Л. : ЛНУ ім. Івана Франка, 2004. — С. 165–177. — (Серія філологічна).

2. Зачароване місце: Українська літературна казка / упоряд., біографічні відомості, редакція текстів, переклад Ю. Винничука. — Л. : ЛА «Піраміда», 2006. — 412 с.

3. Зеров М. Твори : у 2 т. — К. : Дніпро, 1990. — Т. 2 : Історико-літературні та літературознавчі праці. — 601 с.

4. Івашиків В. М. Проблематика ранніх романтичних оповідань Пантелеймона Куліша // Збірник праць кафедри української преси. Випуск 4-6. На пошану професора М. Нечитайлока з нагоди 80-річчя від дня народження. — Л., 2001. — С. 401–411.

5. Івашиків В. М. Проблематика романтичної повісті Пантелеймона Куліша «Огненный змей» // «З його духа печаттю...». Збірник наукових праць на пошану Івана Денисюка. — Л., 2001. — Т. 1. — С. 26–41.

6. Лларіон, митрополит. Дохристиянські вірування українського народу: Іст.-реліг. монографія. — К. : АТ «Обереги», 1991. — 424 с.

7. Костомаров Н. Этнографические писания // Отечественные записки. — 1857. — Т. 112. — С. 41–74.

8. Куліш П. Твори. — Х., 1930. — Т. 1. — 420 с.

9. Куліш П. Твори : у 2 т. — К. : Дніпро, 1994. — Т. 1. — 420 с.

10. Мафтин Н. Імплицитна міфологічність як прикметна риса новелістичного мислення доби романтизму: «Огненный змей» П. Куліша — «Білявий Екберт» Л. Тіка // Зарубіжна література. — 2003. — № 3. — С. 32–36.

11. Нахлік С. Українсько-російська двомовність у творчості Пантелеймона Куліша // Вітчизна. — 1997. — № 1–2. — С. 136–143.

12. Петров В. Етнографічне писання П. Куліша // Куліш П. Твори. — Х., 1930. — Т. 1. — С. 5–23.

13. Огненный змей: фантастичні твори українських письменників ХІХ ст. / упоряд. Ю. П. Винничука ; передм. В. О. Шевчука. — К. : Молодь, 1990. — 288 с.

14. П'ятаченко С. В. Іван Абрамов // До народних джерел Сумщини. — Суми : МакДен, 2004. — С. 45–49.

15. Терлецький В. В. Дослідник з Воронежа. — Суми : Собор, 1997. — 64 с.

16. Чижевський Д. Історія української літератури: Від початків до доби реалізму / авт. передм. М. К. Наєнко. — Т. : Презент, 1994. — 478 с.

17. Чорт зна що: Антологія / упоряд., редакція текстів, переклад Ю. Винничука. — Л. : ЛА «Піраміда», 2006. — 792 с.